ՍԱՀԱԻՖ-ՈՒԼ-ԱԽԲԱՐ

Մյունեջջիմ Բաշին իր «Սահաիֆ-ուլ-Ախբար»-ի առաջին հատորի երկրորդ գլխի «Իսլամից առաջ եղած պետությունները» բաժնում՝ այլ երկրների շարքում ունի նաև «Արմենիայի մելիքները» և «Արմեն ազգը»[1], հետո նաև «Գյուրջի ազգը» («Վրաց ազգը») մասերը։

ԱՐՄԵՆ ԱԶԳԸ

Սրանք էլ Եաֆեսի [Հաբեթի] որդիներից են։ Վիլայեթը[2] [երկիրը] Արմենիան է, մայրաքաղաքը՝ Ախլաթ քաղաքը։ Հնուց ի վեր քրիստոնյա են եղել, հետո իսլամականները տիրել են նրանց վիլայեթը։ Իրենք ռայա[3] են եղել։ Այնուհետև, նորից հաղթելով, նրանք գրավել են իրենց դերբենդները[4]։ Իսլամականներից գրավել են Տարսոնն (Տարսուս) ու Մսիսը (Մսիսեն)[5] և, արշավելով Սիս քաղաքի վրա, նվաճել են այն։ Սիսը մի քաղաք է, որն ունի ամուր բերդ և ներկայումս Արմենիա վիլայեթի [երկրի] մայրաքաղաքն է։

(Հատ. I, էջ 400)

ԳՅՈՒՐՋԻ ԱԶԳԸ[6]

Եաֆեսի [Հաբեթի] որդիներից են։ Վիլայեթը [երկիրը] Ախլաթի երկրին սահմանակից է՝ Կոստանդինյան ծոցի[7] եզերքի ուղղությամբ։ Այստեղ կան հսկա լեռներ։ Բազմաքանակ ժողովուրդ է, մեծ մասը քրիստոնյա։ Վիլայեթը ընդարձակ է և ունի ամուր բերդեր։ Մայրաքաղաքն է Թիֆլիս քաղաքը։ Սրանք բեյական (ազնվական) ցեղին են պատկանում, ուրիշներից [հասարակներ] չեն. տղամարդ թե կին, բոլորն էլ այդ տոհմից պետք է լինեն։ 986 (1579) թվականի ռեջեբ [ամսին] Մուստաֆա փաշան[8] սուլթան Մուրադ խանի հրամանով նվաճել է Վրաստանը։

(Հատ. I, էջ 400)

* * *

Երկրորդ գրքի երրորդ մասում հունական, ֆրանսիական և այլ երկրների ու իշխողների համառոտ նկարագրությունների շարքում Մյունեջջիմ Բաշին զետեղել է նաև Արմենիայի մյուլուքներին [մելիքներին]։

Սրանց [Արմենիայի] պատմությունից տեսնում ենք, որ նրանք ունեցել են չորս տոհմ[9], դրա համար էլ մենք նրանց կհիշենք չորս «տառով»[10]։

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՌ («հարֆ»). առաջին տոհմը Հայկյաններն են։ Սրանք 10 հոգի են. մայրաքաղաքը Նախջվանն [Նախիջևան] է։ Սրանց սկիզբը [ծագումը] Հայկն է՝ Թերջոմի [Թորգոմի] որդին, Թերասի որդին, Ջոմերի որդին, Եաֆեսի որդին, Նոհի [Նոյի] որդին։ [Հայկը] Բաբելի արքաների (Նեմրուդ)[11] գլխավոր Դեվալքին ծառայելուց ձանձրանալով, հավաքեց իր հպատակներին, գնաց դեպի հյուսիսային կողմը և Արարատ անունով լեռան վրա բնակություն հաստատեց։ Այնտեղ երևացին շենքեր և կոչվեց Նախջվան (Նախիջևան), որ նշանակում է սկզբնական բնակավայր։ Հետո այդ [անունը] արաբականանալով, կոչվեց Նախիջևան։ Նեմրուդներից մեկը նրանց վրա զորք ուղարկեց, բայց ոչինչ չկարողացավ անել։ Մինչև անգամ ասում են, որ Նեմրուդը նրանց վրա գնաց անձամբ։ Հայկը մի նետով նրան խփեց և սպանեց։ Այդ օրվանից [Հայկը] անկախություն ձեռք բերեց, երկարատև կյանք ունեցավ և հպատակները բազմացան։ Մահվանից հետո նրան հաջորդեց անդրանիկ որդին՝ Արմենակը։ Արմեն (բառը) նրանից [Արմենակից] է առաջացել։ [Սա] իր եղբայրներին՝ և՛ Խորին և՛ Մենավասին [Մանավազին] մաս տվեց իր երկրից, ունեցվածքից և հպատակներից։ Խորին բաժին ընկավ Խորխորոյան ցեղը, իսկ Մենավասին [Մանավազին] Մանավազյան ցեղը։ Կրտսեր որդուն Եասին [Բաղին] նույնպես որոշ տարածությամբ երկիր տվեց. Եասունական [Բզնունյան] ցեղը նրանից է առաջանում։ Այս ցեղերը հաստատվելով Վանի լճի շուրջը, շենացրին այդ երկիրը և կառուցեցին Վանի բերդը։ Արմենակի մահից հետո նրան հաջորդեց իր մեծ որդին՝ Արամայիսը, որը Արմենիա երկրում իր հպատակների ու ցեղերի համար շատ քաղաքներ կառուցեց։ Իր որդուն Շարազն [Շարան] ուղարկեց, նրա անունով մի քաղաք կառուցեց, այնտեղ բնակություն հաստատեց և այնտեղ էլ մահացավ։ Նրան հաջորդեց Ամասիան, որը նույնպես մի շարք շինություններ կառուցեց և հետո մեռավ։ Նրան հաջորդեց իր որդին՝ Գեղամը, հետո՝ նրա որդին Գեղամը, հետո նրա որդին Հարմանը, հետո նրա որդին Արամը։ Սրա պետությունը հաղթեց հունական և սուրեանի (ասորական) թագավորներին և նրանցից շատ վիլայեթներ դրավեց։ Սրա ժամա-

նակ ուղարկվեց Իբրահիմը [Աբրահամը]։ Սա հիմնեց Կեսարիա քաղաքը և իր իշխաններից Մշակ անունով մեկին այնտեղ կառավարիչ նշանակեց, նրա մոտ զինվորներ թողեց, որպեսզի մնացած հունական քաղաքներն էլ գրավեն։ Նրա մահվանից հետո նրան հաջորդեց իր որդին՝ Արան, որը խիստ վայելուչ և գեղեցիկ լինելով, նրա վրա սիրահարվեց Ասորեստանի թագավոր Նինոսի կին Շամրամը [Շամիրամը]։ [Շամիրամը], թագավորությունը նրան փոխանցելու պայմանով ուզեց տիրանալ Արային, բայց որովհետև հավանություն չստացավ, նրա վրա բանակ ուղարկեց։ Պատերազմի ժամանակ Արան սպանվեց և նրա որդին՝ Կարդոսը, գերի ընկավ։ Բայց հետո Շամիրամը նրան գերությունից ազատեց, Արայան անունը տվեց և հոր տեղը թագավոր նշանակեց, սակայն նրան իր մոտ պահեց և նրա վիլայեթը գրավելու համար իր կողմից փոխանորդ նշանակեց և ուղարկեց։ Հետո Շամիրամի որդի Նինոսը կռվում հաղթեց Շամիրամին ու նրան սպանելով, նրա տեղը գրավեց և քանի որ Արայանն էլ իր մոր նման ամբաստանվում էր, ուզեց նրան էլ սպանել, բայց Արայանը փախավ իր երկիրը և ազատվեց։ Այնուհետև, նրա տեղն անցավ նրա որդի Անուշավանը։ Նինոսը մի քանի անգամ հարձակվեց նրա վրա, սակայն ոչ մի կերպ չկարողացավ հաղթանակ տանել։ Նրա [Անուշավանի] մահվանից հետո Հայկի սերունդը վերջացավ։

Հավելված. ինչպես որ հավելվածում կհիշենք, Արմենի ազգն իր բեյերին [իշխաններին] նշանակեց իբրև առանձին-առանձին իշխողներ։

Լրացում. Հայկյանների ճյուղի հիշատակության մասին։ Սրանք սկիզբ են առնում Կագերից։ Երբ հայկյանները վերջացան, Արմենի ցեղը նրան հպատակվեց՝ իբրև ամենամեծ իշխանի։ Հետո նրան հաջորդեցին Էրբակը [Արբակը], հետո Դավանը [Ջավանը], հետո Փառնասը, հետո Սուրը, որի ժամանակ Նունի* որդի Հակոբը[12] Իսրայելի որդիներին Քանաանի երկիրը բերեց, իսկ քանաանցիները փախան շրջակա քաղաքները։ Նրանցից Քանդոսը Արմենի երկիրը գալով նշանավոր մարդ դարձավ. Քանգոսական ցեղը նրան է պատկանում։ Հետո [նրան հաջորդեցին] Խեվանակը [Հավանակը], Էշվակը [Վասակը], հետո Հայկակը, հետո Էմյալը [Ամպակը], հետո Առնակը [Արտակը], հետո Շավարշը, հետո Նորայրը, հետո Կարը [Վարասկարը], հետո Գր(արակը) [Գրրակը], հետո Էբխակը [Ընձակը], հետո Գլակը, հետո Հորոյը [Հորան], հետո Զարմայրը, որը

* Բնագրում՝ Յաշա բին-Նուն։

ժամանակակից է Դավիթ Մարգարեին. սպանվել է հին Ստամբուլի կռվում. հետո Արբունը, հետո Խոյը [Հոյը], հետո Օսուկը [Հուսակը], հետո Կիբակը [Կայպակը], հետո Սեկան [Սկայորդին], հետո Բուրավիրը [Պարույրը], հետո Հրաչեն [Հրաչյան], որի ժամանակ Բախտ-Նասարը [Նաբուգոդոնոսորը] Երուսաղեմն ավերեց ու Իսրայելի որդիներին գերի տարավ։ Հրաչեն Իսրայելի ազնվականներից մեկին՝ Շեմյաթ [Շամբաթ] անունով մարդուն, Նաբուգոդոնոսորի մոտ միջնորդելով, իր երկիրը բերել տվեց։ Շեյմաթը մնաց Արմենի երկրում։ Նրա որդիներն օրեցօր մեծ հռչակ ստացան և հետո թագավոր դարձան, որի մասին կխոսենք ստորև։ Հրաչեի մահից հետո նրան հաջորդեցին Փարդեսը [Փառանավազը], հետո Բաջուհը [Պաճույճը], հետո Կերտնակը [Կոռնակը], հետո Փարսը [Փավոսը], հետո Դիասը, հետո Հայկակը, հետո Երվանդը, հետո նրա որդի Տիգրանը։ Սա [Տիգրանը] հարձակվելով հույների վրա, սպանեց նրանց թագավորին։ Նա քաջ և բարի վարքի տեր անձնավորություն լինելով մեծ հռչակ ստացավ։ Նրա իշխանությունը երկար տևեց և նրա երկիրը ընդարձակվեց։ Նրանից հետո իր չորս որդիները մեկ-մեկ թագավոր եղան։ Առաջինն էր Պապը, հետո Տիրանը, հետո Վահագը, հետո Առվանը [Առավանը], ապա սրա որդի Ներսուհը, հետո սրա որդի Զարեհը, հետո սրա որդի Փադամը, հետո սրա որդի Վանը, հետո երկրորդ որդի Վահեն։ Վահեն պատերազմելով Ալեքսանդրի[13] դեմ, կռվում սպանվեց և նրանով էլ կործանվեց թագավորական ցեղը ու պետությունն անցավ Արամենեի իշխաններին, որոնք իշխեցին մոտ յոթանասուն տարի, մինչև որ Արշակ Մեծը հաղթություն տարավ։ Դրա մասին կխոսենք հետո։

Հավելված։ Նրանց ճյուղի մասին է։ Ասքենդերը [Ալեքսանդրը] տիրելով Արմենի երկրին, մահվանից առաջ իր կողմից վալի (կուսակալ) նշանակվեց։ Արամենեն հավաքվելով, իրենց իշխաններից Սելեֆկոս անունով մեկին՝ Ալեքսանդրի թագավորության իններորդ տարում, իրենց վրա թագավոր նշանակեցին։ Սա 31 տարի հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Տիտոսը, որը իշխեց 11 տարի։ Նրանով էլ վերջացավ այս տոհմը։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՀ. Արմենի իշխաններից երկրորդ տոհմի («բարակա»)՝ Արշակունիների մասին։ Տրվում է մեկ «վերնագրով» մեկ «նպատակով» և մեկ հավելվածով։

ՎԵՐՆԱԳԻՐ։ Արշակ Մեծի գործունեության մասին է։ Արշակը... սուրբ Աբրահամի սպասուհի Քեդուրայի որդիներից է, Բելխի[14] և Խորասանի իշխաններից է և չորս տարի իշխանություն է վարել։

Սա մեծ բանակով եկավ Արմենիայի վրա, Տիտոսից գրավեց այն և նրան էլ գերի բռնելով՝ տարավ Բելխ։ Հետո հանդես եկավ Տիտոսի եղբայր Անդիոքսը։ Երբ Արշակը իմացավ, որ իր երկիրը գրավել են, նորից եկավ և բոլոր դիմադրողներին ոչնչացրեց։ Այնուհետև, գրավելով Իրանի և Ասորեստանի երկրները, բոլորի վրա իշխան նշանակեց իր եղբայր Աղարշակին [Վաղարշակին]։ Սա Արշակունյան տոհմի սկիզբն է։ Հետո Արշակը գալով իր մայրաքաղաք Բելխ քաղաքը, 31 տարի իշխանություն վարելով՝ մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Արտաշեսը։ Սա իշխեց 21 տարի։

ՆՊԱՏԱԿ. Արշակունյանների մասին է։

Սրանք 26 մարդ են, իրենց երկիրը Արմենիան է, սկիզբը Ալեքսանդրի թվականության 70-րդ տարին է։ Կործանումը 605 թվականին։ Իշխանության ժամանակաշրջանը 535 տարի է։ Սկիզբ են առնում Արշակ Մեծի եղբայր Աղարշակից [Վաղարշակից], որը բարի վարքի տեր անձնավորություն էր. նա իր զինվորների և ռայաների համար լավ օրենքներ մշակեց, ամեն մի ցեղի համար պարտականություններ որոշեց և իսրայելցի Շեմյադի [Շամբադի] որդիներին մեծ «խասեր»[15] տվեց։ Նա մեծ քաղաքներ կառուցեց և մի շարք երկրներ բարեշեն դարձրեց։ 22 տարի իշխելուց հետո, մեռավ Նիսիբին քաղաքում՝ Ալեքսանդրի թվականության 22-րդ տարին, և նրան հաջորդեց իր որդի Արտաշեսը, որը գրավեց Խորասանը և Միջագետքը, հետո գնաց դեպի Ռումերի[16] քաղաքները՝ գրավեց, սպանեց Լիբիայի թագավորին և հետո հաղթություն տարավ նաև Եգիպտոսի թագավորի դեմ։ Հետո վերցրեց նաև Սպիտակ ծովի[17] կղզիները և այսպիսով մեծապես ուժեղացրեց ու ընդարձակեց իր պետությունը, այնպես որ Արևելքի և Արևմուտքի թագավորները հպատակվեցին ու ենթարկվեցին նրան։ Կառուցեց մեծ քաղաքներ։ Մեռավ 25 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր որդի Տիգրանը [Տիգրան Բ.], որը իշխանության գլուխ անցավ 130 թվականին։ Նա գնաց Երուսաղեմ և գերեց քաղաքի բնակիչներին, ավերեց նաև Նաբելսը և նրա բնակիչներին էլ գերի վերցրեց։ Մեռավ 33 տարի իշխելուց հետո։ Նրան հաջորդեց իր որդի Արտավասդը [Արտավազդը]։ Սա շռայլ և զբոսասեր լինելով, չկարողացավ երկրներ գրավել։ Երկու տարի հետո, երկրի ավագանիները նրա վրա հարձակվեցին և սպանեցին։ Նրան հաջորդեց իր հորեղբայր Արշամը, որը 22 տարի իշխելուց հետո մեռավ և, 185 թվականին, նրան հաջորդեց իր որդի Արգարը։ Սրա իշխանության երկրորդ տարում, ասում են, որ տեղի է ունեցել Քրիստոսի ծնունդը, բայց դա ճիշտ չէ։ Սա էլ 38 տարի իշխելուց հետո մեռավ և նրան

հաջորդեց իր եղբոր որդի Սանատրուկը, որի իշխանությունը տևեց 30 տարի։ Հետո նրան հաջորդեց Երվանդը՝ 253 թվականին, որը մոտ 20 տարի իշխելուց հետո մեռավ, ու նրան հաջորդեց Սանատրուկի որդի Արտեշիսը [Արտաշեսը]։ Սրա իշխանությունը տևել է մոտ 41 տարի։ [Նա] մեծ հռչակ ձեռք բերեց, տիրեց հունական քաղաքների մեծ մասին, Պարսկաստանի և այլ սահմանակից երկրների բազմաթիվ վայրերին, որով ավելացավ նրա փառքն ու հզորությունը։

314 թվականին մեռավ, և նրան հաջորդեց իր որդի Արտեվասդը [Արտավազդը]։ Սա աքսորեց իր եղբայրներին. երկու տարի հետո, որսի ժամանակ, նրա ձին սայթաքեց, ընկավ և ինքն էլ մահացավ։ Նրան հաջորդեց իր եղբայր Արտաշեսի որդի Տիրանը։ Սա հաշտություն կնքեց հունական թագավորի հետ։ Ընդհանրապես զբաղվում էր որսորդությամբ և սիրում էր զվարճություններ։ 21 տարի իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր եղբայրը՝ Արտաշեսի որդի Տիգրանը։ [Տիգրանը] իշխանության գլուխ անցավ 337 թվականին։ Նա կողոպտեց Շամը [Դամասկոսը] և Երուսաղեմը, հետո՝ հույների դեմ մղած կռվում, գերի ընկավ։ (Լուկիոս Վերոս) Բունկիանո կայսրը նրան ազատեց, իր ազգականներից Ռագիե [Ռոփի] անունով կնոջ հետ ամուսնացրեց և նորից իր երկիրն ուղարկեց։ Ռագիյեն [Ռոփին] երկու որդի ունեցավ, բայց հետո Տիգրանը՝ մի պատճառաբանությամբ կնոջն ապահարզան տվեց և որդիների հետ միասին աքսորեց իր երկիրը։ [Տիգրանի] իշխանությունը տևել է 42 տարի. 379 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Վաղարշը։ Սա կառուցեց երեք մեծ քաղաք, քանիցս իր բանակով արշավեց Խորասանի և Պարսկաստանի վրա։ Ի վերջո, կռիվներից մեկում սպանվեց։ Սրա իշխանությունը տևել է մոտ 20 տարի։ 399 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Խոսրեվը [Խոսրովը]։ Սա մեծ թվով զինվորներ հավաքելով արշավեց Խորասանի և Միջագետքի վրա, պարտության մատնեց նրանց արքաներին, շատերին սպանեց և լուծեց իր հոր վրեժը։ Պարսկաստանի արքա Արտշիրը [Արտաշիրը] նրա ձեռքից փախավ Հնդկաստան։ Հետո, Բելխի վեզիրներից Անակ անունով մեկը եկավ և Խոսրովի մոտ ապաստանեց. շատ մոտեցավ և բարեկամացավ նրա հետ։ Մի օր, որսի ժամանակ, հարմար առիթ գտնելով, նրան սպանեց ու փախավ։ Իշխանությունը տևել է 48 տարի։ 447 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Տիրդատը [Տրդատը]։ Սա քաջ և դյուցազն անձնավորություն լինելով, շատ երկրներ նվաճեց։ Արմենի թագավորներից սա է առաջին Քրիստոսին հավատացողը։ Նա կործանեց իր երկրում

եղած կռատներն ու մեհյանները և նրանց փոխարեն կառուցեց եկեղեցիներ ու վանքեր։ [Քրիստոսի] առաքյալների աշակերտներից Գրիգոր անունով մեկին իր երկրում նշանակեց իբրև պապ [կաթողիկոս]։ Իսկ երբ լսեց, որ Հռոմի կայսր Կոնստանդինը նույնպես ընդունել է քրիստոնեություն, սկզբում նամակագրություն ունեցավ նրա հետ, ապա անձամբ գնաց նրա հետ տեսնվելու, իր հետ տանելով Գրիգոր պապին [կաթողիկոսին] և 70 հազար մարդ։ Կայսրի հետ տեսակցությունը տեղի ունեցավ Հռոմում։ Նրանք կնքեցին փոխադարձ բարեկամության պայմանագիր։ Հետո վերադարձավ իր երկիրը։ Նա մեծ հաջողություններ ունեցավ շենքեր կառուցելու, քաղաքներ նվաճելու և հաղթանակներ տանելու գործում։ 54 տարի իշխելուց հետո, 503 թվականին թունավորվեց իր վեզիրների [նախարարների] կողմից։ Նրան հաջորդեց իր որդի Խուսրեվը [Խոսրովը]։ Զբաղված լինելով զվարճություններով, պետական գործերը վարում էին նրա վեզիրները։ 9 տարի իշխելուց հետո մեռավ ու նրան հաջորդեց իր որդի Տիգրանը։ Սրա գործերից է Թոփրակ Կալե[18] բերդը։ Մեռավ 527 թվականին և նրան հաջորդեց իր որդի Արշակը։ Սա պատերազմելով Պարսկաստանի դեմ՝ հաղթանակ տարավ, բայց հետո Պարսկաստանի թագավորը մեծաքանակ զորքով եկավ և Արշակին գերի վերցրեց։ Մեռավ գերության մեջ և 557 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Պապը։ Սա լինելով զբոսասեր և վատ բարքի տեր անձնավորություն, դավաճանեց քրիստոնեությանը։ 30թ տարի իշխելուց հետո, կայսրը նրան տարավ և 564 թվականին սպանեց։ Նրան հաջորդեց Վարազդատը, որը քաջ, դյուցազն անձնավորություն էր։ Նա մարդ ուղարկեց Պարսկաստանի թագավորի մոտ և խնդրեց նրա աղջկա ձեռքը։ Նա կայսրից երես դարձնելով, նրան [Պարսից թագավորին] հպատակություն ցույց տվեց։ Արմենի ավագանիներն այս մասին հայտնեցին կայսր Սեոդիոսին [Թեոդոսին], որը նրան Ստամբուլ տանելով, շղթայակապ աքսորեց մի կղզի։ Այնտեղ նա մեռավ։ Իշխանությունը տևել է 4 տարի։ Նրան հաջորդեցին Պապի որդիներ Արշակն ու Վաղարշակը, որոնք թագավոր եղան միասին։ [Նրանք] Պարսկաստանի թագավորի դեմ մղած կռվում պարտություն կրեցին։ 30թ տարի հետո, 575 թվականին, իշխանության գլուխն անցավ Խոսրովը։ Սա բազմաթիվ պատերազմներ մղեց պարսից թագավորի դեմ։ 580 թվականին գերի ընկավ։ Նրան հաջորդեց իր եղբայր Տիրամ-Շափուխը [Վռամշապուհը], որը նշանակվեց Պարսկաստանի թագավորի կողմից, սակայն կայսրին էլ բարեկամություն ցույց տվեց։ Մեռավ 601 թվականին՝ 21 տարի իշխելուց հետո, և պապի

[կաթողիկոսի] ջանքերով նրա տեղն անցավ նրա եղբայր Խոսրովը, որը սակայն մի տարի հետո ձահընկեց եղավ ու նրա փոխարեն թագավոր նշանակվեց իր եղբորորդի Արդեհսը [Արտաշեսը]։ Սա զվարճասեր և կնամոլ անձնավորություն լինելով, Պարսկաստանի թագավորը հարմար առիթ գտավ, գրավեց նրա երկրի մեծ մասը, բռնեց նրան և բանտարկեց։ Բանտում նա մահացավ և նրանով էլ վերջացավ Արշակունյան տոհմը։ Արմենի ավագանիները հավաքվելով առանձին-առանձին թագավորներ ընտրեցին իրենց իշխաններից։

Հավելված. Արշակունիների ճյուղի մասին։ Սրանք 12 անձնավորություն են. մայրաքաղաքը [երկիրը] Արմենիան է. սկիզբը 605 թվականն է, կործանումը՝ 932 թվականը և տևողությունը 325 տարի։ Սկիզբ են առնում Իսհակ պապի թոռ Վարդանից։ Երբ Արտաշեսը գերի ընկավ, Արշակունիների գերդաստանում թագավոր դառնալու արժանի ոչ ոք չգտնվեց։ Արմենի ժողովուրդը վերոհիշյալ Վարդանին թագավոր ընտրեց։ Վարդանը թագավոր դառնալով բազմիցս պատերազմ մղեց Պարսկաստանի դեմ։ Բայց հետո որոշ հարստություն տալով հաշտություն կնքեց։ Սակայն Պարսկաստանի թագավորը դրանով չգոհացավ։ Նա ուզում էր նրանց [արմեններին] բռնությամբ կռապաշտ դարձնել և նորից հաշտությունը խախտելով, պատերազմ սկսեց։ Կռվի դաշտում Վարդանը սպանվեց Արմենի ավագանիներից շատերի հետ։ Պարսկական թագավորի կողմից Արմենի իշխաններից թագավոր նշանակվեց Վարդը. նրանից հետո՝ Մանգոսը, հետո Արշամը, հետո Վահանը, հետո երկրորդ Վարդը, հետո Դավիթը, հետո Թոտերվորսը [Թեոդորոսը]։ Այս վերջինի ժամանակ պարսկական պետությունը կործանվեց և երբ իսլամականները պատերազմում էին Արմենի ձրկրում, Թեոդորոսը նրանց հպատակվեց և սրբազան Ռաշիդյան խալիֆաների կողմից նրան կայսերական ֆերման շնորհվեց։ Նրան հաջորդեց Համազասպը, հետո Գրիգորը, հետո Մեժեժը [Մժեժը], հետո Ներսեն, որով և վերջացավ պետական իշխանությունը։

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՌԸ. Արմենի մելիքներից երրորդ տոհմի («թաբակա»)՝ Բագրատունյան տոհմի մասին։ Սրանք Շմփոտ [Սմբատ] Իսրայելի որդիներից 13 իշխաններ են։ Նրանց մայրաքաղաքը [երկիրը] դարձյալ Արմենիան է. ծագումը՝ Ալեքսանդրյան թվականի մոտավորապես 930 տարին է։ Կործանումը տեղի է ունեցել 1225 թվականին, տևողությունը 195 տարի է եղել։ Սկիզբ են առնում Արմենի մելիքներից՝ Աշոտից, որը մեծ պատիվ և համբավ էր վաստակել։ Բագրատունիները նրա ցեղից են։ Այս տոհմը վերո-

հիշյալ Բագրատունիներին է պատկանում։ Աշոտի իշխանությունը տևել է 17 տարի։ Նրա մահվանից հետո, 947 թվականին, նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը]։ Սա մոտ 20 տարի շարունակեց իր հոր ուղին, 967 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Աշոտը։ Սա հարկ վճարելու խնդրում համառություն ցույց տվեց և այդ պատճառով էբուլֆեր էլ-Մենսուր էլ-Աբասին նրա վրա բանակ ուղարկեց և նրան բռնելով, կապեց և Բաղդադ տարավ։ Հետո բանտում մեռավ։ Իշխանությունը տևել է 20 տարի։ Երբ վերոհիշյալը 987 թվականին գերի ընկավ, նրա որդի Շմփատը [Սմբատը] իշխանության գլուխ անցավ. նրա հայրանունը էբու ուլ-Աբասի է։ Սրա իշխանության 35-րդ տարում, խալիֆան իր սերասքեր Բեզային մեծ բանակով սրա վրա ուղարկեց։ Մեծ պատերազմից հետո իսլամական բանակը հաղթեց, Շմփատին [Սմբատին] բռնեցին և կապելով խալիֆայի մոտ տարան, որը նրան սպանել տվեց և նրա փոխարեն 1022 թվականին նշանակեց նոր որդի Աշոտին։ Սա թե՛ խալիֆայի և թե՛ կայսրի նկատմամբ բարյացակամ գտնվեց, մինչև անգամ կայսրը նրան մի արքայական թագ ուղարկեց։ 37 տարի իշխելուց հետո, 1059 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը], որը, հետևելով իր հոր ճանապարհին, շատ մեծ հռչակ ձեռք բերեց։ Գյուրջի [վրացական] քաղաքների մեծ մասը նույնպես նրա իշխանությանը ենթարկվեց։ Ռոմանոս կայսրը նրան թագ ուղարկեց։ Այդ ժամանակ խալիֆայական պետության մեջ խառնակություն էր առաջ եկել. [Սմբատը] քանիցս հարձակվեց իսլամական և խալիֆայական քաղաքների վրա և ավերեց։ Հետո հիշյալի [Սմբատի] քրոջ տղան՝ Վանի իշխանը, օգնություն ստանալով սուլթանից, պատերազմի դուրս եկավ Շմփատի [Սմբատի] դեմ։ Արմենի իշխանները վերոհիշյալին [Սմբատին] բռնեցին և հանձնեցին։ Իսլամական սուլթանը նրան կախեց Թոփրակ Կալեի աշտարակից։ Իշխանությունը տևել է 24 տարի։ 1083 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Աշոտը, որին կայսրը թագ նվիրեց։ Աշոտը շատ քաջ լինելով Պողպատ [Երկաթ] անունը ստացավ։ Մեռավ 8 տարի իշխելուց հետո և, 1091 թվականին նրան հաջորդեց իր եղբայր Սմբատը, որը Կարս քաղաքում մի մեծ եկեղեցի և չորս մեծ...* կառուցեց, քաղաքները մաքրեց խոռվարարներից։ Մեռավ 1115 թվականին, 24 տարի իշխելուց հետո, և նրան հաջորդեց իր որդի Աշոտը։ Սա լավ վերաբերմունք ցույց տվեց թե՛ իսլամականներին և

---

* Անընթեռնելի։

թե՛ անհավատներին։ Կինը երկու մեծ եկեղեցի է կառուցել։ Մեռավ 27 տարի իշխելուց հետո և 1142 թվականին նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը]։ Սա ընդարձակեց իր մայրաքաղաքը՝ Անին։ 13 տարի հետո մեռավ և 1155 թվականին նրան հաջորդեց իր եղբայր Գագիկը. սա Ծաղկաձորում[19] . . . անվան[20] մի եկեղեցի է կառուցել։ Մեռավ 29 տարի իշխանություն վարելուց հետո և նրան հաջորդեց իր որդի Շմփատը [Սմբատը], որը իշխեց մոտ 20 տարի և մեռավ 1204 թվականին։ Նրան հաջորդեց իր եղբորորդի Գագիկը։ Սա իմաստուն և փիլիսոփա մի անձնավորություն լինելով, 21 տարի ապրեց աշխարհիկ գործերից ու պետական իշխանությունից հեռու և անտարբեր։ Հետո նրա իշխանների միջև անհամաձայնություն առաջացավ։ Սրանցից մի խումբ դիմեց կայսրին, իսկ մյուսները՝ իսլամական փադիշահին։ Ֆելաջերմ Ալբ-Արսլանը մեծաքանակ զորքերով հարձակվեց Արմենիայի վրա և Գագիկի բանակի դեմ մղած մարտերում հաղթեց նրան՝ 25 օրվա պաշարումից հետո։ Հիջրեթի 456 (1063) թվականին գրավեց Անի մայրաքաղաքը, կոտորեց բնակչության մեծ մասին և թալանեց նրանց ունեցվածքը։ Այդ ժամանակ, Անի քաղաքում, բացի բազմաթիվ բարձր շինություններից, կար 400 հսկա եկեղեցի։ Գագիկը 400 զինվորով փախավ և ապաստանեց Ստամբուլում՝ կայսրի մոտ։ Որոշ ժամանակ այնտեղ ապրելուց հետո, նրան իբրև խաս[21] շնորհվեցին Սվազն [Սեբաստիա] ու Կայսերին [Կեսարիան]։ Բացի այդ, նա խոստում ստացավ նորից վերագրավելու իր երկիրը։ Գագիկը եկավ Սվազ և որոշ ժամանակ այնտեղ մնալուց հետո, մի օր, հույն բնակիչներից մի քանի հոգի, որսորդության ժամանակ հարմար առիթ գտնելով, նրան սպանեցին։ Նրանով վերջացավ Բագրատունյան պետությունը։

Հավելված. Արմենի իշխանների պառակտումը շարունակվեց։ [Սրանցից] ոմանք տուրք էին տալիս իսլամներին, իսկ ոմանք էլ՝ անհավատներին։

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՌԸ Արմենի մելիքներից չորրորդ տոհմի՝ Ռուբինյան տոհմի մասին։

Սրանք 11 անձնավորություն են։ Իրենց մայրաքաղաքը Սիս քաղաքն է։ Երկիրը հունարեն Կիլիկիա է կոչվում։ Սրանց սկիզբը Ալեքսանդրյան թվականության մոտավորապես 1230 տարին է, հիջրեթի թվականության՝ 460 տարին, կործանումը՝ հիջրեթի 722 (1322) թվականին, տևողությունը՝ 262 տարի է։ Ռուբենը վերջին՝ երրորդ տոհմից էր, Գագիկի ազգականներից, որը նրա սպանությունից հետո փախել և թաքնվել էր Սվազում։ Երբ դուրս եկավ

այնտեղից, Գագիկի հպատակները և Արմենի իշխանները նրա շուրջը հավաքվեցին։ Նա [Ռուբենը] երկրի բերդերից գրավեց Գուսենդարը և այդ բերդում ու շրջակայքում իշխանություն վարելուց հետո, 480 թվականին մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Կոստանդինը, որը բազմաթիվ բերդեր և քաղաքներ գրավելով, ընդարձակեց իր երկիրը։ Հինգ տարի հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Թորոսը։ Սա իմաստության և քաջության մարմնացում էր։ Երկրում կառուցեց եկեղեցիներ, նվաճեց Իմալսիյեն (?)։ Մեռավ 508 թվականին և նրան հաջորդեց իր եղբայր Լևոնը, որը գրավեց Տարսուսի և Սիսի շրջանները։ Կայսրը նրա վրա զայրացած լինելով, էմիր Ահմեդ Դանիշմենդին զինվորներ տալով նրա վրա ուղարկեց։ Լևոնի դեմ մղած կռվում [էմիրը] նրան գերի վերցրեց և ուղարկեց կայսրին։ [Լևոնը] բանտում մեռավ. կայսրը նրա որդու՝ Ռուբենի աչքերում միլ քաշել[22] տվեց։ Նրան հաջորդեց փոքր որդի Թորոսը, որը իր հոր և եղբոր վրեժը լուծելու համար բազմաթիվ հույների սպանեց և շատ քաղաքներ գրավեց։ Կայսրը անճար մնալով, դաշինք կնքեց Կոնիայի փադիշահ Կրլըջ Արսլանի հետ և նրան որոշ քանակությամբ զինվոր տալով, Թորոսի վրա ուղարկեց։ Սակայն սա էլ չկարողացավ նրան հաղթել։ Կայսրը ստիպված եղավ միջնորդության ուղին բռնել և գեղեցիկ խոստումներով նրան իր կողմը գրավել։ Որոշ ժամանակ նրանց հարաբերությունները լավ ընթացք ունեցան, բայց հետո Թորոսը դարձյալ կայսրից երես դարձրեց և հարձակվեց նրա երկրի վրա։ Կայսրը այս անգամ ավելի մեծ նվերներ ուղարկեց Կրլըջ Արսլանին և խնդրեց, աղաչեց, որ նորից հարձակվի Թորոսի վրա։ Կրլըջ Արսլանը զորքեր հավաքելով, պաշարեց Սիսի բերդերից Թելնավանը։ Իսկ Թորոսը մեկ այլ ճանապարհով գնաց և կողոպտեց Կոնիայի շրջակայքը։ Կրլըջ Արսլանը ստիպված եղավ հաշտություն կնքել և իր երկիրը քաշվել։ Թորոսը 14 տարի իշխանություն վարելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի Ռուբենը։ Մի տարի հետո Կրլըջ Արսլանը՝ Հալեպի փադիշահի օգնությամբ, հաղթեց և սպանեց Ռուբենին։ Նրան հաջորդեց Թորոսի որդի Կրլըջը։ Սրա իշխանությունը տևեց 7 տարի։ Սա վատ բարքի տեր լինելով, զինվորները հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին։ Նրան հաջորդեց իր հորեղբոր որդի՝ Իստեֆոնի որդին՝ Ռուբենը, որը խելացի և բարի վարքի տեր անձնավորություն լինելով, իր երկիրը շենացրեց և ամուսնացավ Ֆրենգի [Ֆրանսիայի] թագավորի աղջկա հետ։ 22 տարի հետո աշխարհիկ

գործերից հեռացավ և հոգևորական դարձավ։ Նրան հաջորդեց իր եղբայր Լևոնը։ Սա շատ ընդարձակեց իր երկիրը՝ Անթակիայից մինչև Անթալիա և Վարկելիե։ [Լևոնը] այդ երկրների մի մասը նվաճեց, մի մասն էլ ոնեց հույներից և ֆրանսիացիներից։ Կառուցեց բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր։ Հունական կայսրը նրան թագ ուղարկեց և Կիպրոսի թագավորի քրոջը նրան կնության տվեց։ Մեռավ 24 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր ազգական Ֆիլիպպը [Փիլիպպոսը], որի իշխանությունը տևեց երեք տարի։ Հետո պետության ավագանիները նրան սպանեցին և նրա փոխարեն նշանակեցին նրա ազգական Հեթում անունով մեկին։ Սա նվաճեց Բահմի և Մարաշ քաղաքները, շինել տվեց մի եկեղեցի՝ Այա Սոֆիա[23] պատկերով [նմանությամբ]։ Երբ [Հեթումը] նրան հպատակություն ցույց տվեց և ներման հրովարտակ ստացավ... Նորից իսլամների վրա հարձակվեց և բռնություն ցույց տվեց։ Սիսում պատերազմ տեղի ունեցավ. [Հեթումը] պարտվեց։ Նրա մի որդին ըստանվեց, իսկ մյուսը գերի ընկավ և Եգիպտոս ուղարկվեց։ Իսկ երբ հաշտություն կնքվեց, ազատ արձակվեց։ Երբ [Հեթումի] որդին եկավ հոր հետ տեսնվելու, նա թագավորությունն հանձնեց իր որդուն և ինքը մի եկեղեցում հոգևորական դարձավ։ Իշխանությունը տևել է 44 տարի։ Նրան հաջորդեց իր վերոհիշյալ որդի Լևոնը։ Սա էլ, իր հոր նման, լավ հարաբերություն պահպանեց թաթարական մելիքների հետ և իր երկիրն ապահովեց նրանց չարագործություններից։ Եվ որովհետև Լևոնը մեծ սեր ուներ դեպի գիտությունն ու գիտնականները, նա իր ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում նրանց հետ տեսակցելով և զրուցելով։ Հավաքել է բազմաթիվ գրքեր։ Մեռավ 18 տարի իշխելուց հետո և նրան հաջորդեց իր որդի Հեթումը։ Սա ենթարկվում էր թաթարական իշխաններին. մի շարք հոիվներ մղեց Եգիպտոսի և Շամի իշխողների դեմ։ Իսլամների նկատմամբ խստություն ցույց տվեց։ Վեց տարի իշխելուց հետո հոգևորական դարձավ և նրա փոխարեն նշանակվեց իր եղբայր Սմբատը [Սմբատը], որը նրան սպանեց և իշխանությունը խլեց։ Սակայն երեք տարի հետո սա բանտարկվեց, և նրան փոխարինեց իր եղբայր Կոստանդինը։ Սա էլ մի տարի հետո բանտարկվեց և նրան հաջորդեց իր եղբորորդի Լևոնը։ Երեք տարի հետո թաթարական բեյերից մեկը՝ Արգոնը, նրան սպանեց և փոխարենը նշանակեց նրա որդուն՝ Օշինին։ Օշինը մարդ ուղարկեց թաթարական փադիշահին և գանգատվեց իր հոր սպանության համար։ [Թաթարական] փադիշահը մարդիկ ուղարկեց հիշյալ Արգոնին սպանելու համար։ Օշինը 13 տարի իշխանությունը վարելուց հետո մեռավ և

նրան հաջորդեց իր որդի Լևոնը։ Սա փոքր էր։ 23 տարի իշխելուց հետո, էմիր Զորանի որդի Թեմուր Դաշը 30 հազարի չափ զինվորներով հարձակվեց Լևոնի վրա։ Բայց հետո հաշտություն կնքեց և Թեմուր Դաշը վերադարձավ իր երկիրը։ Այնուհետև, եգիպտական բանակը եկավ և պաշարեց Այաս բերդը, սակայն չկարողացավ գրավել։ Երկրորդ անգամ առաջինից ավելի մեծ բանակով հարձակվելով, 722 թվականին, [եգիպտացիները] գրավեցին բերդը։ Այս պատերազմում Լևոնը սպանվեց և նրանով էլ վերջացավ [Ռուբինյան] տոհմը։

Հավելված. Չորրորդ տոհմի ճյուղի[24] մասին է։

Այս վերջին՝ չորրորդ տոհմից, սկզբում իշխանությունը վարեց Լևոնի ազգականներից մեկը՝ Կոստանդին անունով անձը, որի իշխանությունը տևեց մոտ 7 տարի։ Հետո Լևոնի ազգականներից՝ Հեվանը [Հովհաննեսը], հետո նրա եղբայր Կիտանը [Դվիդոնը], հետո ֆրանսիական տոհմից՝ երկու եղբայրներ։ Սակայն Արմենի իշխանները նրանց չհպատակվեցին և սպանեցին։ Նրանց հաջորդած Լևոն անունով անձը իշխեց միայն մեկ տարի։ Հետո Եգիպտոսի թագավորը եկավ և հիշյալին [Լևոնին] իր կնոջ՝ Մարունի [Մարիամի] հետ միասին գերի տարավ. գրավեց ամբողջ Արմենի երկիրը, կործանեց եկեղեցիներն ու վանքերը և նրանց փոխարեն կառուցեց ջամիներ և մեսջիտներ[25]։ Լևոնին և կնոջը տարավ Եգիպտոս։ Լևոնը բանտում մեռավ, կինն ազատվեց և Երուսաղեմում հոգևորական դարձավ։ Այսպես, Արմենի երկիրն ամբողջությամբ ավերվեց և կործանվեց։

(Հատ. I, էջ 652—663)

* * *

Մյունեջջիմ Բաշին իր «Պատմության» II հատորի երրորդ մասում նույն ձևով տալիս է իսլամից հետո առաջացած պետությունների պատմությունը։ Արաբական խալիֆայությունները, Պարսկաստանի, Միջագետքի իշխանությունները. Եգիպտոսի մելիքությունները թվարկելուց հետո, նա տալիս է հիջրեթի IV դարում Իրաքում և Ադրբեջանում գոյություն ունեցած իշխանությունների համառոտ պատմությունը։

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ. Տարմի[26] և Ազերբայջանի [Ադրբեջանի] իշխողների՝ «Մեսաֆիրի որդիների»[27] մասին։ Սրանք կոչվում են նաև Սալարի որդիներ[28]։ Սկիզբ են առել 330 թվականին և կործանվել 420 թվականին։ Նրանց տոհմը շարունակվել է հետևյալ կարգով. Սալար Մուհամմեդ բին-Մեսաֆեր, Էլդիլմի Սալարի որդիները՝ Դեսուդան և Մարզբան, Դեսուդանի որդի Իսմայիլ, Իսմայիլի որդի երկրորդ Մարզբան, երկրորդ Մարզբանի որդի Իբրահիմ, առա-

ջին Մարզբանի որդի Ջեսրան Իբրահիմ։ Հայտնի պետք է լինի, որ Տարմր՝ Դելիմ երկրի սահմանում, Գազվինի նվիրական լեռներում մի մեծ գավառ[29] է, որի ջուրը և խոտը շատ առատ է և գտնվում է լեռների մեջ։ Այս երկիրը երկար ժամանակ գտնվել է անկախ իշխանների ձեռքում, որոնք կոչվում էին Սելար, որը հավանաբար Սալար[30] բառի արաբական ձևն է։ Ադրբեջանը մի ընդարձակ երկիր է. խառն է Արանի և Արմենիայի քաղաքների հետ։ Նրա արևելյան կողմում են գտնվում Դելիմի քաղաքները և Ջեբլեյի քաղաքների մի մասը։ Հարավային կողմից սահմանակից է Իրաքին և Ջեզիրեի մի քանի քաղաքներին, արևմտյան կողմից՝ Արմենիայի քաղաքներին ու հունական մի քանի երկրներին, հյուսիսային կողմից սահմանակից է Արանի քաղաքներին և վերջանում է Խազերի [Կասպից] ծովեզերքում։ Այս վիլայեթի մայրաքաղաքներից մեկը Էրդեբիլ քաղաքն է, որը գտնվում է չորրորդ կլիմայում[31]։ Երկարության 37 աստիճանի, լայնության 38 աստիճանի վրա այդ կլիմայի ամենամեծ քաղաքը և ամրացված երկիրն է։ Հավանաբար այս քաղաքը կառուցել է Էրգեբիլ բին-Արդմին բին-Լեմբդի բին-Յուհան և նրա անունով էլ հայտնի է եղել։ Թավրիզի և նրա [Էրդեբիլի] միջև եղած տարածությունը 25 փարսախ է։ Մյուս մայրաքաղաքը Թեբրիզ [Թավրիզ] քաղաքն է, որը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում՝ երկարության 73 աստիճանի և լայնության 39 աստիճանի վրա։ Սա կոչվում է նաև Թուրիզ։ Երրորդը Շիրվանն է, որը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում՝ երկարության 68 աստիճանի և լայնության 42 աստիճանի վրա։ Ադրբեջան երկրում են գտնվում նաև հետևյալ քաղաքները. Խուսրեվ, Ջեզե, Սալմաս, Նախջևան, Բերդիճ, Խույիխ, Խոյ, Էրմիյե [Ուրմիա], Մարաղա, Օջան, Միեանիջ, Մերենդ, Մուգան, Բերզենդ, Բարդա, Սուլթանիե, որը Ջինգիզյաններից մեկը՝ Էրզրում-օղլու Խուդաբենդեն, կառուցել և իր համար մայրաքաղաք էր դարձել։ Թավրիզից արևելք՝ ութ կոնաք[32] հեռու է։ Այդ ցեղից վերոհիշյալ Սալար Մուհամմեդը հնուց ի վեր Դելիմի սերասքերներից լինելով, նրա կողմից վալի [կուսակալ] նշանակվեց Տարմի սահմաններում։ Հետո Մագանի պետության մեջ հեղաշրջում տեղի ունեցավ և նա, անկախություն ձեռք բերելով, որոշ ժամանակ իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Սալար Մարզբանը։ Սրան հաջորդեց Սալար Ջեստոնը։ Սա էլ որոշ ժամանակ իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց Սալար Դեսուդանը։ Սրան հաջորդեց Իսմայիլը, իսկ վերջինիս՝ Իբրահիմը։ Սրա մեռնելուց հետո էլ հաջորդեց Մարզբանը։ Վերևը հիշատակված թվականին ամբողջովին կործանվեցին։ Նրանք նման էին մի երկրի վրա

իշխող վալիի [կուսակալի]։ Երկրների ու սուլթանության տեր հայանի մելիքներ չէին, այդ պատճառով նրանց մասին համառոտակի խոսեցինք և մանրամասն կանգ չառանք։

ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ. Արանի մելիքների՝ Շեդադի-որդիների[33] մասին է։ Սրանց տոհմը հետևյալ կարգով է. Մուհամմեդ բին-Շեդադ, Մուհամմեդի որդիները՝ Մարզբան և Ֆազը, Լեշկերի Մարզբանի որդի էբու-ալ-ֆեթհ Մուսա, Մուսայի որդի Լեշկերի, Լեշկերի որդի Նուշիրվան, Ֆազլի որդի էբու-ալ-Սեվար Շաբուր, Շաբուրի որդիներ Ֆազլ, Շուբ և Ֆազլուն։ Սկիզբը 340 թվականին է։ Կործանումը տեղի է ունեցել 468 թվականին։ Արան կոչված այս երկրի արևմտյան կողմը Արմենիան է, արևելյան և հարավային կողմը՝ Ադրբեջանը, իսկ հյուսիսային կողմը՝ Կրնրքի լեռները։ Մայրաքաղաքներից մեկը Նախիջևանն է, որը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում՝ երկարության 73 աստիճանի և լայնության 43 աստիճանի վրա։ Մյուս [մայրաքաղաքը] Դեմիր Կափու կոչված քաղաքն է, որը գտնվում է երկարության 75 աստիճանի և լայնության 41 աստիճանի վրա։ Մյուս [մայրաքաղաքը] Գենջեն է, որը գտնվում է երկարության 71 աստիճանի և լայնության 43 աստիճանի վրա։ Հինգերորդ կլիմայում է գտնվում։ Արանի երկրի նշանավոր քաղաքներից մեկն էլ Թիֆլիսն է։ Շեմկորը [Շամխոր], Բելեգանը և Սերիր Ալանը մեծ գավառներ են։ Լեկզ[34] կոչված ցեղն այս շրջանում է ապրում։

Արմենիայի վիլայեթը մեծ է։ Նրա արևմտյան կողմը Արմեն վիլայեթն է, արևելյան և հարավային կողմը՝ Արանի և Ադրբեջանի սահմաններն ու Ջիզիրեի մի քանի քաղաքներն են։ Հյուսիսային կողմը նորից Արանի սահմաններն են։ Այս երկրի մեծ մասը լեռնային լինելով, բաժանվում է երեք մասի։ Մի մասը՝ Գալիգա, Նիմշադ և սրանց հարակից սահմաններն են, մյուս մասը՝ Հեզրան և Բաբի Ալաև քաղաքներն ու դրանց միջև ընկած տարածությունը։ Երրորդ մասը՝ Բերդան, Բաբ էլ-Էբվաբը և հարակից մասերը։ Ուրիշներն այս [երկիրը] բաժանում են չորս մասի, որից մի մասը Բելգան և Շիրվանն է և դրանց միջև ընկած տարածությունը։ Մի մասը Մեզրանն է, որ Թիֆլիս է կոչվում, և Ֆիրուզ Աբադի ու Լեկեզի գավառները։ Հաջորդ մասը՝ Սիոխանն ու Նախիջևանն են, իսկ մյուս մասը՝ Խերդ Բրրթը, Ախլաթը, Էրզրումը և նրանց հարակից մասերը։ Այս գավառներից ամեն մեկում անկախ վալիներ [կուսակալներ] են իշխում։

Արմենիայի կլիմայի[35] և Ռումի կլիմայի միջև ընդհանուր քաղաքներն են՝ Կաստեմունին, Սինոպը և Սամսոնը։ Արմենիայի սև-

ծովյան նավահանգիստը Տրապիզոնն է. Տրապիզոնի նշանավոր քաղաքները հետևյալներն են. Երզնկա, Մուշ, Էրզին [Էրզրում]. Մելազգերդ [Մանազկերտ], Բիթլիս, Ախլաթ, Արճեշ, Ոստան, Շիրվան և Դեբիլ, որը մայրաքաղաք է և գտնվում է չորրորդ կլիմայում՝ երկարության 72 աստիճանի և լայնության 38 աստիճանի վրա։ Դվինը չորրորդ կլիմայի վերջում է՝ երկարության 72 աստիճանի և լայնության 39 աստիճանի վրա, Դանը՝ երկարության 68 աստիճանի, լայնության 38 աստիճանի վրա։ Երբ 337 թվականն եղավ, Ադրբեջանի իշխողը՝ Սալաթ Մուհամմեդը, գերի ընկավ, անվանի և հպատակներ ունեցող նրա բոլոր բեյերը տարբեր կողմերում անկախություն ձեռք բերեցին։ Վերոհիշյալ Մուհամմեդ բին Շեդադը նույնպես ձեռնամուխ եղավ երկրներ գրավելու և թշնամուց պաշտպանվելու։ Հետզհետե նվաճեց իր շրջակայքը և մինչև 344 թվականը իշխեց և ապա մեռավ։ Նրա իշխանության վերջին շրջանում [երկրում] կարգը խանգարվեց և նրա ձեռքից դուրս եկավ։ Որոշ ժամանակ հետո հրապարակ եկավ նրա որդին՝ Լեշկերի էբու-Էլհասան Ալին, և 360 թվականին իր հոր տիրապետած երկրները թշնամուց ազատեց ու ինքը իշխանության գլուխ անցնելով՝ շրջակայքը գրավեց, բանակը պատշաճ կերպով կարգի բերեց և վարչական կարիքները լրացրեց. ութ տարի իշխելուց հետո մեռավ, և նրա տեղը թագավոր դարձավ իր եղբայր Մարզբանը։ Սակայն սա պետական գործերում անկարող և անտարբեր լինելով, նրա իշխանության շրջանը խռովությամբ անցավ։ Սրա և իր եղբայր Ֆազրլի միջև թշնամություն էր առաջացել. մի օր, որսի ժամանակ, Ֆազրլը հարմար առիթ գտնելով, սպանեց նրան և նրա փոխարեն գահ բարձրացավ։ Այս դեպքը տեղի է ունեցել 375 թվականին։ Ինքը լավ բարքի տեր լինելով, ժողովուրդը նրանից գոհ էր։ 418 թվականին Արազ գետի վրա մի մեծ կամուրջ շինել տվեց, որը նրա լավագույն գործը եղավ։ 47 տարի իշխելուց հետո մեռավ և նրան հաջորդեց իր որդի էբու-ուլ-ֆեթհ Մուսան։ Երեք տարի հետո նրան հաջորդեց իր որդի Լեշկերի բին-Մուսան։ Սա իշխեց 15 տարի և նրան հաջորդեց իր որդի Նուշիրվանը։ Որոշ ժամանակ իշխելուց հետո, նրան հաջորդեց էբու-ուլ-Սեվար Շաբուտ-բին Ֆազլը։ Սա լավ կառավարեց իր երկիրը և որոշ ժամանակ անց երկրում տիրող անկարգությունները վերացրեց, վերանորոգեց քաղաքները և բանակը կարգի բերեց։ 457 թվականին, Սելջուկների սուլթան Ալփ Արսլանը Արմենի և Ռումի երկրներում սրբազան պատերազմ հայտարարեց և քաֆիրների [անհավատների] ձեռքից ազատած երկրները միացրեց էբու-ուլ-Սեվարի երկրներին և այդ երկրները Ն վի-

րեց ու շնորհեց նրանց։ 459 թվականին էբու-ուլ-Սեվարը մեռավ և նրան հաջորդեց Ֆազլ բին-Շավերը, որի ժամանակ, երբ սուլթան Ալփ Արսլանը Արանի երկրի վրա եկավ, Ֆազլը նրան դիմավորեց և հպատակություն հայտնեց, որով և արժանացավ նրա նվերներին ու պատիվներին։ 466 թվականին նրա որդի Ֆազլուն ապստամբվեց և նրա երկիրը ձեռքից խլեց, բայց երկու տարի շարունակ չկարողացավ երկրում կարգ հաստատել։ Ալփ Արսլանը հարձակումներ գործեց Արանի երկրի վրա և այդ տոհմը կործանվեց։

(հատ. II, էջ 500—508)։